

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՍՓՅՈՒՌՔՈՒՄ
«ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»-Ի ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ
(ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ)**

Հայկական գաղթօջախները մինչև 1921թ.¹: Դեռևս վաղ միջնադարում առաջացած հայկական գաղթօջախները հետագա դարերում համալրվում էին Հայաստանից հարկադրաբար հեռացող հայության հաշվին: VIII-Վերջին հարյուրամյակից հայերի արտագաղթների հետևանքով տարբեր երկրներում հայության տուկոսն այնքան էր աճել, որ հնարավորություններ էին ստեղծվել Հայաստանից դուրս հայկական իշխանությունների հիմնադրման համար: Այդպիսիք էին Համզենի, Մարաշի, Եդեսիայի, Քեսունի իշխանությունները, իսկ այնուհետև՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: Վերոհիշյալ իրողությունները ցույց են տալիս, որ հայրենիքից հեռացած հայության մեջ մշտապես արթուն էր մնում սեփական իշխանություն, պետություն ունենալու գաղափարը, որ հաճախ հնարավոր էր լինում նյութականացնել՝ նույնիսկ Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ գաղթօջախներում ուշ միջնադարում գրեթե չէին մնացել հայ ազնվականության ներկայացուցիչներ, հայությունը չունեի քաղաքական ղեկավարություն, որը նրան կառաջնորդեր՝ նյութականացնելու սեփական պետություն ունենալու գաղափարը: Այդ ժամանակ հայությունն իրենից ներկայացնում էր սոսկ հոգևոր համայնք, քանի որ պետականության բացակայության պայմաններում վերջինիս որոշ գործառույթներ իրականացվում էին Հայ Առաքելական եկեղեցու կողմից: Այն հայության համար միակ ղեկավարությունն էր և, քանի որ այն հոգևոր բնույթի էր, հայությունն ուներ փաստորեն միայն հոգևոր իշխանություն, այդպիսով, որպես հավաքականություն, հանդիսանալով հոգևոր համայնք:

Հայկական քաղաքական կուսակցությունների ստեղծումը Հայոց պատմության մեջ ունեցավ դարակազմիկ նշանակու-

¹ Ժամանակագրական սույն սահմանագիծը մենք անցկացնում ենք այն պատճառով, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության ղեկավարությունը Սփյուռքում հաստատվել է 1921թ.:

թյուն: Դա հայոց համար քաղաքական ղեկավարության ի հայտ գալու գործընթացն էր: Հենց կուսակցությունների գործունեությունն էր, որ հայությանը, բացի հոգևոր համայնքին բնորոշ հատկանիշներից, սկսեց հաղորդել նաև քաղաքական հասարակությանը հատուկ բնորոշիչներ: Այդ ամենի հետևանքով հայության մեջ սկիզբ առավ ազգային-ազատագրական շարժում, որն ի վերջո պսակվեց Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումով, այսինքն՝ կրկին հաջողվեց նյութականացնել սեփական պետություն ունենալու հարատև գաղափարը: Գարեգին Նժդեհը նշում է, որ «շնորհիվ Քրիստափորի (իմա՝ Քրիստափոր Միքայելյան՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության (այսուհետև՝ ՀԶԴ) հիմնադիրներից) օտար լծերի տակ ստրկորեն հոգեվարող հոգևոր հոտի փոխարեն այսօր կա անկախ և ստեղծագործ քաղաքական ժողովուրդը»¹:

Հայոց Ցեղասպանության հետևանքով սկսվում է Հայկական Սփյուռքի (այսուհետև՝ Սփյուռք) վերջնական ձևավորման գործընթացը: Ինչպես ընդհանուր առմամբ Հայոց պատմությունը կարելի է բաժանել երկու խոշոր ժամանակաշրջանների՝ նախքան Ցեղասպանությունը և Ցեղասպանությունից հետո, այնպես էլ նույն բաժանումը միանգամայն կիրառական է Սփյուռքի պատմության համար:

Հայկական քաղաքական կուսակցությունները Ցեղասպանությունից առաջ և, հատկապես, դրանից հետո, բացի Հայաստանից, իրենց կազմակերպությունները ստեղծում էին նաև Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում, այդպիսով՝ որոշակի քաղաքական նրբերանգներ հաղորդելով նաև նրանց: Սփյուռքը սկսում են աջակցություն ցուցաբերել հայ ազատագրական շարժմանը, իսկ այնուհետև՝ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո, նաև Հայաստանի առաջին հանրապետությանը: Սփյուռքում գործում էին նաև բազմաթիվ հայրենակցական միություններ, որոնք ընդգրկումով թեև ավելի փոքր, սակայն նույն գործունեությունն էին իրականացնում:

Ինչ վերաբերում է Սփյուռքի ձևավորմանը, ապա այդ գործընթացը մինչև 1921թ., երբ այնտեղ հաստատվեցին Հայաստանի առաջին հանրապետության ղեկավարները, դեռևս չէր

ավարտվել, և միայն այդ թվականից հետո, ինչպես կտեսնենք, այն սկսեց ընդունել կազմակերպակառուցվածքային այն դիմագիծը, որը, ոչ էական փոփոխություններով, գոյություն ունի նաև այսօր:

Հայաստանի առաջին հանրապետության ղեկավարության հաստատումը Սփյուռքում: 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանը խորհրդայնացվեց: Հայաստանի առաջին հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունն այդ իրադարձությունից հետո մնաց երկրում: 1921թ., երբ նրանց մեծամասնությունը հայ բոլշևիկների կողմից ձերբակալվեց, իսկ այնուհետև հրաշքով փրկվեց Երևանի բանտում տեղի ունեցած սպանդից փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբության շնորհիվ, վերջինիս պարտությունից հետո սկզբում տեղափոխվեց Սյունիքում ստեղծված Լեռնահայաստանի Հանրապետություն, իսկ այնուհետև՝ հեռացավ հայրենիքից՝ հաստատվելով Սփյուռքում:

Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության ստեղծումով, այսպիսով, տեղի ունեցավ լուրջ փոփոխություն Սփյուռքում: Հայրենիքից հեռացան և այնտեղ հաստատվեցին Հայոց արդեն նախկին անկախ պետության ղեկավար այրերը: Նրանք գրեթե բոլորը ՀԶԴ անդամներ էին, իսկ ՀԶԴ-ն մինչև այդ էլ սեփական կառույցներն ուներ Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում: Սակայն այժմ գաղթօջախներ եկան քաղաքական գործիչներ, պետության նախկին ղեկավարներ, անձինք, որ կանգնած էին եղել 1890-ական թթ. սկիզբ առած հայ ազատագրական շարժման ակունքներում, անցել էին այդ շարժման ողջ ընթացքը, կազմակերպել հայության տարբեր հատվածների ինքնապաշտպանությունը Ցեղասպանության ժամանակ, պայքարել անկախ պետականության ստեղծման համար, հիմնադրել Հայաստանի առաջին հանրապետությունը, անցել իշխանության, կազմավորել պետական կառույցներ, իսկ այնուհետև՝ կորցրել իշխանությունը:

Հասկանալի է, որ նրանց հաստատվելը Սփյուռքում չէր կարող լուրջ հետևանքներ չունենալ և, մասնավորապես, այն համայնքներում, որտեղ լուրջ դերակատարություն ուներ ՀԶԴ-ն: Վերջինս՝ մինչ այդ հանդիսանալով Հայաստանի առաջին հանրապետության ղեկավար կուսակցություն, Սփյուռքում ձգտելու

¹ Գարեգին Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, Եր., 2002, էջ 312:

էր նույն դերակատարությանը: Նշենք, որ ՀՀ-ն Սփյուռքում այդ ժամանակ արդեն ամենատարածված և ամենահեղինակավոր քաղաքական կազմակերպությունն էր, որի արդյունքում Հայաստանի առաջին հանրապետության նախկին ղեկավարությունը կարևոր դերակատարություն ստացավ ՀՀ համասփյուռքյան կառույցում՝ մասնավորապես և Սփյուռքում՝ ընդհանրապես:

«Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծումը: Հայաստանի առաջին հանրապետության նախկին ղեկավարությունը՝ հաստատվելով Սփյուռքում, ակտիվորեն շարունակեց իր գործունեությունը: Այս կապակցությամբ Ս. Վրացյանը գրում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին. «Մենք տարագրության մեջ էլ այն ենք, ինչ որ էինք Հայաստանում: Մենք սիրում ենք մեր հայրենիքը և ոչ ոքի չենք ների նրա վերաբերմամբ գործված որևէ անիրավություն: Փառք և պատիվ չենք փնտրում, ոչ էլ բարեկեցիկ կյանք մեզ համար, բայց հայ ժողովրդի պատվին և բարեկեցությանը վնասողների դեմ պայքարում ենք և պիտի շարունակենք: Մեր գոյության նպատակը և կյանքի իմաստը՝ Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազատությունն է և անկաշկանդ բարգավաճումը»¹:

Այդ նպատակների իրականացումը, հայրենիքից կտրված ապրելու սլայմաններում, հասկանալի է, իրականացվելու էր այլ հարթության վրա և այլ մեթոդներով:

Եվ հենց այլ հարթության վրա և այլ մեթոդներով 1920-ական թթ. Սփյուռքում սկսվեց «ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»-ի ստեղծման գործընթացը: «Հոգևոր Հայաստան» գաղափարական հասկացությունն օգտագործվում էր հենց Սփյուռքում հաստատված Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական այրերի (Ս. Վրացյան, Գ. Նժդեհ և այլք) կողմից:

Իր եռթյամբ այն նշանակում էր վիրտուալ (երևակայական) հայրենիք, պետություն՝ աշխարհում ցրված ազգի վիրտուալ հավաքականություն: Այդ մասին Ս. Վրացյանը գրում է. «Կազմակերպելով և բարեշինելով հանդերձ իր ներքին կյանքը, Հայ Սփյուռքը չնոռացավ ու չկտրվեց Մայր Հայրենիքից, իրեն միշտ զգաց Հայրենիքի մեկ մասը՝ մի տեսակ «Հոգևոր Հայաստան»: ՀՈԳԵՎՈՐ Հայաստանը չփորձեց իրեն հակադրելու ՍՈՎԵՏԱ-

¹ Ս. Վրացյան, Խոսք ընդ ուսուցչի, Տ.Տ. Գևորգ Ձ սրբ. կաթողիկոսին, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի «Տարեգիրք» 2009, էջ 207:

ԿԱՆ Հայաստանին, թեև վերջինս ուրացավ և դավադրեց նրա դեմ»¹:

Գ. Նժդեհը՝ անդրադառնալով ամերիկահայության իրավիճակին, գրում է. «Կա՛ հայությունը հոգեբանորեն կենտրոնացնելու, նրան իբրև հասարակություն կերպավորելու մի գործոն - ՀԱՅ ՀԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ... Ամերիկահայությունը, ուրեմն, բաժանվում է երկու մասի-հայ հասարակություն դառնալու իդեալով առաջնորդվող ազգայնական հոսանք և ցեղորեն դիմազուրկ, ապազգայնացած ու տարրալուծվելու հակամետ ցրվածություն»²:

Այսինքն՝ ըստ Ս. Վրացյանի և Գ. Նժդեհի, ՀՀ-ն աշխարհում ցրված հայությանը որպես մեկ հավաքականություն ձևավորելու փորձ էր կատարում, որը իրականացվում էր ինչպես առանձին գաղթօջախներում՝ դրանք վերածելով կազմակերպված համայնքների, այնպես էլ համասփյուռքյան սահմաններում: Ի տարբերություն միջնադարի, երբ հայությունը կարողանում էր սեփական իշխանությունները ստեղծել հայրենիքից դուրս, այժմ՝ XX դ. սկզբին, հայության վիրտուալ հավաքականությունը չէր ունենալու գծված սահմաններ: Վերջիններս ունենալու էին համասփյուռքյան ընդգրկում:

Կար Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետություն, որն անկախ չէր: Այն քաղաքական դրդապատճառներով աստիճանաբար կտրում էր կապերը սեփական Սփյուռքի հետ: Միևնույն ժամանակ, կար աշխարհում սփռված հայություն, կար, ի դեմս հայկական կուսակցությունների ղեկավարությունների, նաև հայության քաղաքական ղեկավարություն: Ստիպված լինելով կտրվել մայր հայրենիքից, ապրել առանց նրա, այն օտար հողում փորձ էր կատարում ստեղծելու հոգևոր հայրենիք, մի իրականություն, երբ աշխարհասփյուռ հայությունը ղեկավարվում, ուղղորդվում է, երբ ստեղծվում են նրա ներքին կյանքի տարբեր բնագավառները կարգավորող կառույցներ ու կազմակերպություններ, երբ հայությունը սկսում է զբաղվել իր խնդիրներով: Գ. Նժդեհը գրում է. «Կտրված մայր հողից և հայրենի

¹ Ս. Վրացյան, Խոսք ընդ ուսուցչի, Տ.Տ. Գևորգ Ձ սրբ. կաթողիկոսին, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի «Տարեգիրք» 2009, էջ 205:

² Գ. Նժդեհ, նշվ. աշխ., էջ 172:

ժողովրդի կենցաղից՝ նա (իմա՝ սփյուռքահայությունը - Ա.Ե.) դարձել է հոգեպես անհող և անհայրենիք... Հայաստանից դուրս, օտարության մեջ, միայն Ցեղի գաղափարն ու պաշտամունքը կարող են փոխարինել հայրենի հողն ու ժողովուրդը... Այսօր, միխթարության ու հպարտանքի երկու առարկա ունենք-Ցեղային Շարժումը և մեր մարտական ուժը: Ապրեցեք ք երկուսն էլ, որ ապրեք իբրև Ազգ և Հայրենիք»¹: Ընդհանրապես, Գ. Նժդեհը կարգախոս էր մշակել. «Երբեք և ոչ մի տեղ՝ առանց հոգևոր Հայրենիքի»²:

Դատելով ՀՀԴ գաղափարախոսների խոսքերից՝ «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծման համար նախևառաջ նրանք հիմք էին ընդունում ՀՀԴ կազմակերպական կառույցը: Առաջին հերթին շեշտը դրվում էր ՀՀԴ տարածքային, տեղական կառույցների վրա, որոնք տարբեր համայնքներում ձեռք էին բերում նաև համայնքային ղեկավարության գործառույթներ՝ երբեմն համայնքային կառույցի իմաստով վերածվելով համայնքի: Ա. Սահակյանը, նկարագրելով 1920-ական թթ. Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախներում ՀՀԴ իրականացրած գործունեությունը, մասնավորապես ընդգծում է. «...ընկերները թափով մվիրվեցան աշխատանքի: Որքան արագ գլուխ գար մեր կոմիտեներու կազմությունը, եւ որքան ուժեղ ըլլային անոնք, այնքան դյուրին պիտի ըլլար ընդհանուր համակարգություն մտցնել ժողովուրդին մեջ»³: Ասվածից պետք է եզրակացնել, որ հայ գաղթականության ներքին կյանքի կարգավորման նպատակի իրականացման գործում ՀՀԴ գործիչները շեշտը նախևառաջ դնում էին սեփական կառույցի ամրապնդման վրա:

«Հոգևոր Հայաստան»-ի (Ս. Վրացյան, Գ. Նժդեհ, Ն. Աղբալյան, Լ. Շանթ և այլք) գաղափարախոսների ջանքերով Սփյուռքում աստիճանաբար ի հայտ են գալիս մշակութային, կրթական, կանանց, երիտասարդական, բարեգործական և այլ բնույթի կազմակերպություններ, միություններ և հաստատություններ, իսկ արդեն իսկ գոյություն ունեցող նմանատիպ

կազմակերպություններն ու միությունները ավելի են ընդարձակում իրենց գործունեությունը: Նմանատիպ կառույցների գործունեությունը ուներ մի քանի տարածական շրջանակ: Այն երբեմն ընդգրկում էր որևէ առանձին վերցրած համայնք, երբեմն ունենում տարածաշրջանային, իսկ երբեմն էլ՝ համասփյուռքյան տարածքում¹:

ՀՀԴ-ն երիտասարդ սերնդի շրջանում սկսում է տարածել նաև ազգայնական դաստիարակություն: Սփյուռքի երիտասարդության համար ստեղծվում են «Ցեղակրոն ուխտեր»²: Տարբեր համայնքներում ՀՀԴ կառույցները հայության շրջանում իրականացնում են նաև դատական գործառույթներ:

ՀՀԴ գաղափարախոսների դերակատարությամբ պայմանավորված էր «Հոգևոր Հայաստան»-ի ձևավորման գործընթացում այնպիսի մի կարևոր ձեռնարկ, ինչպիսին էր քաղաքական երանգի հաղորդումը Սփյուռքին: Այդ ճանապարհով հայությունը կրկին հոգևոր համայնքին բնորոշ հատկանիշներից բացի սկսում է ստանալ քաղաքական համայնքին հատուկ բնորոշիչներ: Դրանք Սփյուռքին հաղորդվեցին համապատասխան կառույցի ստեղծմամբ, որը սկզբում կոչվում էր «Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակություն», որը շարունակում էր 1920-ական թթ. սկզբին գոյություն ունեցող Հայաստանի առաջին հանրապետության պատվիրակության գործունեությունը, իսկ այնուհետև՝ վերանվանվեց «ՀՀԴ հայ դատի հանձնախմբի»՝ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ³: Հանձնախմբի գործունեությունը նպատակաուղղված էր հայկական պահանջատիրության արծարծմանը տարբեր երկրներում և կազմակերպություններում: Դրանով իսկ՝ աշխարհասփյուռ հայությունն իրականացնում էր սեփական քաղաքականությունը, որը ճիշտ է՝ ուներ սահմանափակ (գրեթե միայն պահանջատիրության) բնույթ, սակայն, միևնույն ժամանակ, համահայկական շահի ընդգրկում: Այդ պատճառով, «Հայ Դատ» հասկացությունը

¹ Գ. Նժդեհ, նշվ. աշխ., էջ 480:

² Նույն տեղում, էջ 82:

³ «Պատմագրություն Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցության», քառուստոր շարք, հ. Դ, Ե., 2003, էջ 323:

¹ «Պատմագրություն Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցության», քառուստոր շարք, հ. Դ, Ե., 2003, էջ 305-340:

² Ա. Բարսեղյան, Ցեղակրոն շարժումը, հրատ. «Հայրենիք» ակումբ, Ե., 2009:

³ «Պատմագրություն Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցության», հ. Դ, էջ 308:

շուտով ձեռք բերեց համասփյուռքյան, իսկ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից (1991թ.) հետո նաև՝ համահայկական տարածում:

Այսպիսով՝ ձևավորվում էր «Հոգևոր Հայաստան»-ը: Վերջինս սկզբնապես իրականություն էր դառնում ՀՀ-ի համասփյուռքյան կառույցի շրջանակներում, սակայն, գործունեության համահայկական դաշտի պայմաններում, «Հոգևոր Հայաստան»-ի սահմաններն անընդհատ ընդարձակվում էին:

Այս շրջանում «Հոգևոր Հայաստան»-ն ընդգրկում էր երկու տարածական շրջանակ կամ հավաքականություն՝

1. Սփյուռքի առանձին համայնքի շրջանակ-այս «Հոգևոր Հայաստան»-ը ընդգրկում էր առանձին վերցրած մեկ հայկական համայնք, որտեղ հայությունը կարգավորում է իր ներքին կյանքը, ստեղծում կրթական, մշակութային և այլ բնույթի հաստատություններ: Սփյուռքի համայնքն իրենից ներկայացնում էր Սփյուռքի բջիջը, որին, ընդհանուր առմամբ, հատուկ էին նույն խնդիրներն ու նպատակները, ինչ մյուս համայնքներին:

2. ՀՀ-ի կառույցի շրջանակ-այս «Հոգևոր Հայաստան»-ը նույնպես ուներ սահմանափակ ընդգրկում, այն զուտ կուսակցական կամ կառույցային կյանքին և գաղափարախոսությանն էր վերաբերում: Թեև ՀՀ-ն և նրա որոշ դուստր կազմակերպություններ ունեին համասփյուռքյան այս կամ այն մասշտաբի տարածում, այնուամենայնիվ, համասփյուռքյան սահմաններում նրանց գործունեությունը սահմանափակվում էր սեփական անդամներով և համակիրներով: Միևնույն ժամանակ, ապակուսակցական սկզբունքով ստեղծվող դուստր կազմակերպությունների միջոցով «Հոգևոր Հայաստան»-ի սահմաններում սկսում են ընդգրկվել հայության նորանոր հատվածներ:

Պետք է նշել, որ «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծման գործընթացը պատմական անհրաժեշտություն էր և անխուսափելիորեն ստեղծվելու էր սեփական հայրենիքից հարկադրաբար կտրված ապրելու պայմաններում: Սակայն յուրաքանչյուր, թեկուզ անխուսափելի, գործընթաց ունենում է առաջնորդներ: Հայաստանի առաջին հանրապետության նախկին ղեկավարներն էին այն առաջնորդները, որոնք ներմուծեցին «Հոգևոր Հայաստան»-ի գաղափարը և իրենց գործունեությամբ իրականություն դարձրեցին այն: Որպես հայ ազատագրական շարժման և հայ

կական պետության ղեկավարներ, նրանք վաղուց արդեն թրծվել էին համահայկական շահերի բովում: Նրանց ջանքերով և անմիջական աշխատանքով է, որ ստեղծվեց «Հոգևոր Հայաստան»-ը՝ աշխարհասփյուռ հայության վիրտուալ հայրենիքը Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Ներկայացվածն ամբողջական չի լինի, եթե անդրադարձ չկատարվի նաև Սփյուռքի մյուս քաղաքական կազմակերպությունների և տարաբնույթ կառույցների գործունեությանը: «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծմանը զուգընթաց հայության առանձին խմբերի կյանքի տարբեր բնագավառները կարգավորող կառույցներ են ստեղծվում նաև Սփյուռքի այնպիսի ազդեցիկ կազմակերպությունների կողմից, ինչպիսիք էին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը, Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան և Ռամկավար Ազատական կուսակցությունները: Նրանց ջանքերով ստեղծվում են մշակութային, կրթական, բարեգործական և այլ բնույթի կազմակերպություններ և հաստատություններ, որոնցում ընդգրկվում են հայության այն հատվածների ներկայացուցիչները, որոնք «Հոգևոր Հայաստան»-ի մեջ ընդգրկված չէին: Ավելի է ծավալվում հայրենակցական միությունների աշխատանքը, իսկ սփյուռքահայության մի զգալի մասի հոգևոր ղեկավարությունը ստանձնում է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսությունը: «Հոգևոր Հայաստան» հասկացությունը, որը իրենից, ընդհանուր առմամբ, ներկայացնում էր աշխարհասփյուռ ազգի վիրտուալ հավաքականություն, անկասկած, ամբողջացվեց մյուս կուսակցությունների և կազմակերպությունների՝ համանման նպատակներ հետապնդող գործունեությամբ:

Ուստի՝ ընդգծենք, որ բացի ՀՀ-ից, «Հոգևոր Հայաստան»-ի ձևավորման գործին, թեև անուղղակի, մասնակցում էին նաև մյուս հայկական խոշոր կազմակերպությունները: Միմյանցից առանձին՝ նրանք ավարտին էին հասցնում աշխարհասփյուռ ազգի վիրտուալ հավաքականության ձևավորման գործընթացը: Ուստի՝ «Հոգևոր Հայաստան»-ի գաղափարը, բխելով մեկ կուսակցությունից, հետագայում սկսեց ընդգրկել Սփյուռքի ողջ կազմակերպական շրջանակը, թեև վերջինիս համար այն երբևէ չի գործածվել:

Գոյություն ունեւ նաև սփյուռքահայ հոգևոր շրջանակը, որն

ընդգրկումով համասփյուռքյան էր՝ իրենից ներկայացնելով Սփյուռքի մեծ մասի հատվածի հոգևոր իշխանությունը (Հայ առաքելական եկեղեցի, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսություն, Հայ ավետարանչական եկեղեցի, Հայ կաթողիկե եկեղեցի):

Ինչ վերաբերում է Հայ Դատի լուծմանն ուղղված քաղաքականությանը, ապա ընդգծենք, որ այդ ձևով հայությունն իրականացնում էր սեփական քաղաքականությունը, որը, սկզբնապես բխելով առանձին կուսակցությունից, այնուհետև նույնպես ստացավ համասփյուռքյան ընդունում: Շուտով սփյուռքահայության գործունեության այդ ասպարեզում ևս սկսեցին գործունեություն ծավալել Սփյուռքի մյուս ազդեցիկ կազմակերպությունները: Սփյուռքահայության վիրտուալ հավաքականությունը՝ համասփյուռքյան «Հոգևոր Հայաստան»-ը, դարձավ իրականություն:

Խոսելով «Հոգևոր Հայաստան»-ի մասին, նշենք, որ ընդհանրության մեջ այն տարանջատված էր տարբեր կազմակերպությունների գործունեության շրջանների և շրջանակների: Կար, սակայն, մի բաղադրիչ, որը միավորում էր բոլոր այդ շրջաններն ու շրջանակները: Դա համահայկական էր, համահայկական շահը:

Հենց համահայկական շահն էր, որ տարաբնույթ, երբեմն՝ նույնիսկ միմյանց դեմ պայքար մղող հայկական կուսակցությունների և կազմակերպությունների գործունեությանը հաղորդում էր համասփյուռքյան ընդգրկում, արդյունքում՝ նրանց ընձեռնելով «Հոգևոր Հայաստան»-ի ամրապնդման, այնտեղ սեփական դերակատարության ապահովման հնարավորություն: Համահայկական շահի գիտակցումն էր, որ Սփյուռքի կուսակցություններին մղում էր ստեղծելու վերոհիշյալ տարաբնույթ դուստր կազմակերպությունները հիմնականում ապակուսակցական սկզբունքով: Այդ պատճառով այս կամ այն կուսակցության և կազմակերպության կողմից ստեղծված կառույցներն ու միությունները հայության կողմից սկսում էին ընկալվել որպես գուտ հայկական կառույցներ՝ կուսակցական կամ կազմակերպական հիմքը մղելով երկրորդ պլան: Վերջինս էլ հնարավորություն էր տալիս նրանց՝ գործունեության սահմաններն ընդարձակելու, այդ սահմաններում հայության նորանոր խմբեր ընդգրկելու: Համահայկական շահն էր, որ Հայ Դա-

տի լուծման պայքարի շուրջ հաճախ միավորում և համատեղ գործունեության էր մղում Սփյուռքի ազդեցիկ կազմակերպություններին: Թեև հաճախ էին առաջ գալիս տարածայնություններ և այն էլ՝ երբեմն ծայրահեղության հասնող, «Հոգևոր Հայաստան»-ը այլևս գոյություն ունեցող իրողություն էր: Հենց սա էր իրական «Հոգևոր Հայաստան»-ը, որի սահմաններն ընդգրկում էին ողջ սփյուռքահայությունը:

Ընդհանուր առմամբ՝ «Հոգևոր Հայաստան»-ը, որպես վիրտուալ հավաքականություն, հայրենիք կամ պետություն բնութագրելիս, պետք է արձանագրել, որ այն՝ իր տարբեր տարածական և մարդկային ընդգրկումներով, կազմում էր մեկ ամբողջություն: Այն ուներ սեփական ժողովուրդը, քաղաքական համակարգը (կուսակցություններ և տարաբնույթ կազմակերպություններ, կառույցներ ու հաստատություններ), գաղափարախոսությունն ու շահերը, ներքին կյանքը, ինչպես նաև վարում էր սեփական քաղաքականությունը՝ պաշտպան կանգնելով համազգային դատին:

Հետագա տասնամյակներում Սփյուռքի քաղաքական կառույցների նորանոր ղեկավարները փոխարինում էին միմյանց, առաջ էին գալիս Սփյուռքին հուզող նոր խնդիրներ, տարբեր կազմակերպությունների միջև առաջանում էին նոր տարածայնություններ, սակայն ապրում էր «Հոգևոր Հայաստան»-ը, որն արդեն դարձել էր կենսունակ: Բացի այդ, նոր տասնամյակները հայությանը նոր խնդիրներ էին առաջադրում, որոնց լուծումը շատ հաճախ պահանջում էր համահայկական ջանքեր:

«Հոգևոր Հայաստան»-ը Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո: 1988թ. սկսած «Հոգևոր Հայաստան»-ը զգալի մասնակցություն ունեցավ Արցախյան պայքարին, իսկ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո՝ մեծապես ինտեգրվեց «նյութական հայրենիքի»՝ Հայաստանի Հանրապետության կյանքին: Սփյուռքի կուսակցություններն ու կազմակերպությունները սկսեցին գործունեություն իրականացնել նաև Հայաստանում: Սակայն այդ կուսակցությունների ու կազմակերպությունների գործունեության մեջ շարունակում է մեծ տեղ զբաղեցնել Սփյուռքը:

Ներկայումս, Հայաստանի Հանրապետության առկայությամբ, «Հոգևոր Հայաստան»-ի գաղափարը կարծես որոշ չա-

փոփ կորցնում է իր արդիականությունը, քանի որ հայկական անկախ պետականության գոյության պայմաններում Սփյուռքի կուսակցություններն ու կազմակերպություններն անհրաժեշտաբար այն պետք է դարձնեն իրենց գործունեության կենտրոն: Սակայն, շուտով լրանում է Հայաստանի Հանրապետության 20-ամյակը, իսկ Սփյուռքի կուսակցություններից ու կառույցներից միայն ՀՀԴ-ն է, որ իր ղեկավար մարմինը տեղափոխվել է հայրենիք՝ այդ կերպ սեփական գործունեությունը ծավալելով հայրենիքում և հայրենիքից: Այդ իրողությունը ցույց է տալիս, որ «Հոգևոր Հայաստան»-ը դեռևս կենդանի է:

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆ
պատմական գիտությունների
թեկնածու